

فرهنگ‌سازی اقامه نماز در سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

اعظم رحمت آبادی*

چکیده

بررسی شیوه‌ها و روش‌هایی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای گسترش و ترویج اقامه نماز در جامعه از خود بروز دادند، یکی از بهترین الگوهای است که والدین، مربیان و مسئولان اجرایی در جامعه امروزی در ترویج آموزه‌های دینی و از جمله نماز می‌توانند از آن بهره‌گیرند. از این رو، این نوشتار که به روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته با هدف شناخت روش‌های پیامبر برای فرهنگ‌سازی نماز ابعاد مختلف فعالیت‌های پیامبر اکرم را مورد بررسی قرار داده است.

بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله در محیطی صورت گرفت که جاهلیت، خرافات، تعصبات بی‌جا، شرک و بت‌پرستی در آن بیداد می‌کرد و مظاهر پرستش خدا به ورطه انحراف افتاده بود. در چنین فضایی نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله با ارائه تصویری صحیح از مسیر تکامل انسان و عبودیت او در برابر خدا، با فرهنگ‌سازی اقامه نماز، زمینه‌های اتصال و ارتباط روحی بین بشر دانی با پروردگار عالی را فراهم ساخت. رسول اکرم صلی الله علیه و آله برای فرهنگ‌سازی نماز در دو ساحت اصلی تلاش نمود: ۱. فرهنگ‌سازی بر روی تک‌تک افراد جامعه از طریق تأثیرگذاری بر روح و فکر آنان با ارائه الگوها، آموزش صحیح، بالا بردن سطح علم و فهم، آسان‌گیری و آموزش تدریجی و...؛ ۲. استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی و سیاسی از طریق نظارت بر نحوه اقامه نماز، رفتار امامان جماعت اصل اولویت‌گذاری به نماز حتی در ارتباطات سیاسی و... آن حضرت از این طریق توانست زمینه را برای درونی شدن فرهنگ اقامه نماز در بین مسلمانان فراهم سازد.

کلیدواژه‌ها: پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، حضرت محمد صلی الله علیه و آله، نماز، فرهنگ‌سازی نماز.

مقدمه

نمی‌رسید؛ چراکه باید تغییر بزرگ فرهنگی در زندگی مردمی که همه راه را به بیراهه رفته بودند صورت می‌داد و رابطه انسان با خدا را بازسازی می‌کرد و روح او را که به انواع پستی عادت کرده بود به خدا و یاد او متوجه می‌ساخت.

از این رو، ابلاغ و آموزش دستورات الهی و عبادات و در بین آنها نماز، که بالاترین عبادات به‌شمار می‌آید، برای فراهم‌سازی شرایط حصول انسان به رابطه خالصانه با ذات اقدس به‌عنوان یک دستور از جانب پروردگار در برنامه کاری پیامبر ﷺ قرار گرفت. با توجه به تصویری که پیامبر ﷺ از نماز ترسیم کردند و آن اینکه با اقامه نماز می‌توان تجلی روح عبودیت در برابر خالق هستی را مشاهده کرد و یاد خدا را در ضمیر وجود آدمی تثبیت نمود، اقامه و برپایی صحیح آن در جامعه می‌توانست تربیت دینی را تسری بخشد، ریشه انحرافات فردی و اجتماعی را بخشکاند و فرد را به کمال رساند.

با توجه به اهمیت شناخت کارکردهای پیامبر ﷺ در چگونگی فرهنگ‌سازی نماز در جامعه، این مقاله می‌کوشد به این سؤال اساسی پاسخ دهد که پیامبر ﷺ از چه روش‌ها و سبک‌هایی برای فرهنگ‌سازی فریضه نماز استفاده کردند؟

نویسنده معتقد است: پیامبر ﷺ برای فرهنگ‌سازی این فریضه از روش‌های متفاوت و در دو ساحت اصلی استفاده نمود: ۱. فرهنگ‌سازی بر روی تک‌تک افراد جامعه از طریق تأثیرگذاری بر روح و فکر آنان؛ ۲. استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی و سیاسی. در این مقاله، نمونه‌هایی از هر دو زمینه مورد توجه قرار خواهد گرفت.

وضعیت فرهنگی، تمدنی و زندگی مردمان سرزمین حجاز پیش از بعثت نبی مکرم اسلام ﷺ در پایین‌ترین سطح زندگی و تمدنی بود. غلبه فرهنگ جاهلی بر زندگی مردمان چنان بود که تفاخر به حسب و نسب، تعصبات نژادی و قبیله‌ای، و جنگ و غارت به صورت عادات رایج درآمد. در تلقی آنان، بتان شریکان خدا بودند و «لات» و «عزی» دختران وی، و هر قبیله برای خود بتی داشت که در جنگ و مصیبت از او یاری می‌خواستند.

اگر «فرهنگ‌سازی» را به معنای تغییر آداب و رسوم و ارزش‌ها و باورهایی که فرد و جامعه به آن متعلق می‌گردد بدانیم و منظور از «سیره» را راه و روش و خط‌مشی عملی پیامبر ﷺ در نظر بگیریم، اهمیت زحمات پیامبر ﷺ بیش از پیش روشن می‌شود؛ چراکه در جامعه جاهلی شرافت‌های انسانی و ارزش‌های اخلاقی بی‌اهمیت بود و بسیاری از ارزش‌ها از تعبیر واقعی خود به انحراف افتاده بود؛ چنان‌که شجاعت جای خود را به سفاکی داده بود و غیرت، به زنده به گور کردن دختران. سایه سنگین جهل و نادانی زمینه شیوع انواع خرافات را در بین مردم گسترش داده بود و زمینه را برای استعمار و استکبار مترفان و مستکبران بر عامه فراهم ساخته بود. در چنین فضایی، خداوند از سر لطف و رحمت نبی مکرم اسلام ﷺ را به پیامبری برانگیخت تا او مردمان را از قید و بندهای ضلالت و گمراهی‌های بخشند و به سوی حق رهنمون گردد.

کار نبی مکرم ﷺ بس سترگ بود که اگر حمایت الهی، عصمت پیامبر و همت عالی و دلسوزی و رأفت ایشان نبود شاید هیچ‌گاه به نتیجه مطلوب

مقبولیت داشته باشند. چنین افرادی که عمدتاً به خاطر نفوذ اجتماعی، منزلت و اعتبار ویژه‌ای نزد گروه‌های مختلف اجتماعی دارند رفتارشان در موقعیت‌های متفاوت می‌تواند به‌عنوان نمونه و سرمشق قرار گیرد.

از آنجاکه نبی مکرم اسلام ﷺ به‌عنوان بزرگ‌ترین مربی بشریت، وظیفه انتقال پیام وحی را به جامعه انسانی بر عهده داشتند، کوشیدند با استفاده از روش الگویی و مشاهده مستقیم، آموزه‌های دینی و از جمله نماز را به مخاطبان خود بیاموزند.

ویژگی‌های شخصیتی پیامبر ﷺ، از جمله تواضع، دلسوزی نسبت به امت، اخلاق کریمانه، مدارا، تسامح، خوش‌رویی و سخاوت، سجایایی بودند که در کنار معنویت عظیم ایشان او را فردی دوست‌داشتنی و محبوب قرار داده بود. از این‌رو، بسیاری از کسانی که شیفته او بودند و دل به مسلمانی سپرده بودند، با زیر نظر گرفتن رفتارهای او سعی می‌کردند خود را متخلق به اخلاق و آداب وی کنند.

رفتارها و آداب پیامبر ﷺ در اقامه نماز، یکی از عمیق‌ترین و خالصانه‌ترین رفتارهای یک بنده با پروردگار خویش را به تصویر می‌کشد. خضوع وی در برابر خداوند، حالت بنده‌ای را به تصویر می‌کشید که در برابر خالق جز زبونی و پستی سرمایه‌ای دیگر ندارد: «ان النبی کان اذا قام الی الصلوة کانه ثوب ملقی»؛ رسول خدا ﷺ وقتی به نماز می‌ایستاد مانند جامه‌ای بود که روی زمین افتاده باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۴، ص ۲۴۸؛ طباطبائی، ۱۳۸۲، ص ۲۳۸). و چون به رکوع می‌رفت، چنان در مقابل خداوند تعظیم می‌کرد که اگر مقداری آب بر پشت او ریخته می‌شد ثابت می‌ماند و از هیچ طرف فرو

در خصوص، پیشینه پژوهش باید گفت: هرچند در مورد زندگی پیامبر اسلام ﷺ و فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی ایشان آثار فراوانی تألیف شده، اما در زمینه فرهنگ‌سازی اقامه نماز در سیره نبوی کتاب یا مقاله‌ای یافت نشد. البته این به‌معنای نبود اطلاعات در زمینه سیره نبوی در موضوع مورد بحث نیست، بلکه با مداقه و تتبع می‌توان سیره ایشان را از منابع دست اول مثل سیره ابن‌هشام، طبقات ابن‌سعد، شرف النبی خرگوشی، دلائل النبوه بیهقی و... به دست آورد. علاوه بر این، منابع روایی شیعه، از جمله اصول کافی کلینی، تهذیب و استبصار شیخ طوسی و...، بسیاری از اقدامات و روش‌های آن بزرگوار را در زمینه‌های مختلف و از جمله اقامه نماز ضبط کرده‌اند که می‌توان به‌عنوان منبع از آنها بهره جست.

۱. فرهنگ‌سازی بر روی تک‌تک افراد جامعه

یکی از روش‌های کارآمد انبیاء ﷺ برای هدایت بشر به سوی حق و انجام تکالیف، فرهنگ‌سازی بر روی افراد جامعه به‌صورت فردی و حتی گاه چهره به چهره است. با توجه به ویژگی‌های فردی، تفاوت‌های رفتاری، تفاوت در سطح فکر و فرهنگ و... باید نوع آموزش و تربیت برای گروه‌ها و افراد مختلف متفاوت باشد. از این‌رو، پیامبر اکرم ﷺ با توجه به اهمیت آموزش چهره به چهره و استفاده از روش‌های تربیتی و تأثیر آن بر روح و فکر برای ترویج مفاهیم دینی و از جمله نماز، از این روش‌ها بهره بردند.

۱-۱. روش الگویی

یکی از مؤثرترین روش‌های ترویج یک ارزش، ارائه الگوهای مطلوب و دلپسند است که نزد افراد جامعه

نمی ریخت (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۳۲۴).
 دگرگون شدن حالش (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۴، ص ۲۵۸) و پریدگی رنگش (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۹۳) هنگامی که به نماز می ایستاد، همه بیانگر درک حضور حضرت حق بود.

عبدالله بن شخیر روایت می کند: مکرر به حضور پیامبر ﷺ می رسیدم که مشغول نماز بود و چنان می گریست که گویی دیگی در حال جوشش و غلیان است. همو روایت می کند: پیامبر ﷺ را در حال نماز می دیدم که صدای گریه او همچون صدای آسیاب بود (بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۱۶۶). از عبدالله بن مسعود نقل شده: شبی همراه رسول خدا ﷺ نماز شب گزاردم و آن حضرت چندان در حال قیام برپا بود که مرا یاری نماند (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۶۱).

علاقه و عشق وی به راز و نیاز با معبود از او شخصیتی ساخته بود که هر کجا وقت نماز می رسید همان جا نماز می گزارد (بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۳، ص ۱۸۸). اما این به نمازهای واجب بسنده نمی شد. در منابع آمده در شب بدر همه خفته بودند بجز پیامبر ﷺ که زیر درختی تا صبح نماز می گزارد و می گریست (همان، ج ۲، ص ۲۳۶).

در غزوه احد وقتی جنگ پایان یافت، بر اثر جراحتی که دیده بود و سنگینی دو زره، به شدت دچار ضعف و بی حالی شد، اما چون وقت نماز رسید، در اول وقت آماده نماز خواندن گردید (رفیع الدین اسحاق، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۱۰؛ واقدی، ۱۳۶۹، ص ۲۱۲). اهمیت به نماز چنان در زندگی حضرت رسول ﷺ متجلی شده بود که چون ایشان از سفری برمی گشت، اول به مسجد می آمد و دو رکعت نماز می گزارد و سپس می نشست و با مردم

صحبت می فرمود (واقفی، ۱۳۶۹، ص ۷۹۹).
 نه گرمای بیابان های سوزان (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۰۰) و نه سرمای هوا (همان، ص ۴۳۰) مانع تأخیر نماز و یا حتی تعطیلی نافله های ایشان نمی شد. ابن سعد می نویسد: در شبی که هوا به شدت سرد بود پیامبر برای نماز شب برخاستند و به خاطر سرمای زیاد، در مرط (جامه پشمی) یکی از زنانشان نماز گزاردند (همان).

علاقه و اهتمام ایشان به نماز چنان بود که تمام امور مربوط به نماز را خودشان شخصاً انجام می دادند. نقل شده رسول خدا ﷺ دو کار را در هیچ شرایطی به هیچ کس واگذار نمی کرد: یکی، فراهم ساختن آب و وسایل وضوی خود بخصوص برای نماز شب و دیگر، پرداخت صدقه به مستمندان (همان، ص ۳۵۶).

رعایت نظافت و نظم و ترتیب در برپایی نماز، از دیگر ویژگی های نماز ایشان بود. نقل شده که ایشان پیش از نماز مسواک می زدند و چون برای نماز شب برمی خاستند نخست مسواک می زد (همان، ص ۴۵۴) و برای اینکه مکان نماز همیشه تمیز و مرتب باشد، بر سجاده و یا حصیری که از آن خودشان بود نماز می گزاردند (همان، ص ۴۴۲-۴۴۳).

اهمیت به برپایی نماز جماعت و آگاه کردن دیگران به رسیدن وقت ادای این فریضه از دیگر ویژگی های اخلاقی پیامبر ﷺ بود.

از امام صادق علیه السلام نقل شده: چون وقت نماز داخل می شد رسول خدا ﷺ به بلال می فرمود: بالای دیوار برو و با صدای بلند اذان بگو (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۳۰۷). ایشان در عین حال که برای نماز و عبودیت در برابر خدا آماده می شد، به رعایت نظم و ترتیب نمازگزاران توجه داشت و بدین وسیله،

نمایندگان بنی عامر بودم که به حضور پیامبر رفتیم. پیامبر ﷺ در محله ابطح مکه داخل خیمه‌ای سرخ‌رنگ بود. بر او سلام دادیم. پرسید: شما کیستید؟ گفتیم: بنی عامر بن صعصعه. فرمود: خوش آمدید. شما از من و من از شمایم. در این هنگام وقت نماز رسید و بلال شروع به اذان گفتن کرد. برای پیامبر ﷺ ظرف آبی آوردند که وضو ساخت و مقداری آب از وضوی او باقی ماند و ما تلاش کردیم که از آن وضو بسازیم. سپس بلال اقامه گفت و پیامبر همراه ما نماز ظهر گزارد و چون هنگام نماز عصر فرا رسید بلال اذان گفت و رسول خدا ﷺ نماز عصر را نیز با ما گزارد (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۹۹).

در عین حال، پیامبر اکرم ﷺ همواره از کثرفهمی افراد بیم داشتند و نگران دسته‌ها و گروه‌هایی بودند که در فاصله دورتر از امام جماعت به نماز می‌ایستادند و اینکه آنها نتوانند به صورت درست، شیوه درست به جا آوردن فریضه نماز را یاد بگیرند. از این رو، پیامبر ﷺ به منظور ارائه الگوی عملی، دستور دادند منبری برایشان درست کنند. چون منبر ساخته شد، دستور دادند آن را در جای خاص در مسجد بگذارند. پیامبر بر فراز آن رفتند و تکبیر گفتند و در همان بالا حالت رکوع را انجام دادند و سپس به زیر آمدند و در پای آن سجده کردند و آن را تکرار نمودند. چون از سجده فارغ شدند رو به مردم کردند و فرمودند: ای مردم این منبر را ساختم که متوجه من باشید و کیفیت نماز گزاردن را فراگیرید (طبری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۹۵).

۱-۲. تأثیرگذاری بر احساسات و عواطف

انسان از آغاز حیات به تدریج نسبت به آنچه در حوزه ذهن او قرار می‌گیرد شناخت پیدا می‌کند و

می‌خواست به ایشان عظمت و جبروت پروردگاری را که در محضرش ایستاده‌اند یاد آور شود.

یکی از صحابه پیامبر ﷺ می‌گوید: رسول خدا ﷺ صف‌های نماز ما را چنان مرتب و منظم می‌کرد که گویی چوب‌های تیر را جفت و جور می‌کند. روزی به مسجد آمد و به نماز ایستاد. چون خواست تکبیر الاحرام بگوید، متوجه شد که مردی سینه‌اش جلوتر از سایرین است. فرمود: بندگان خدا! صفوف خود را منظم کنید، وگرنه میان دل‌هایتان اختلاف خواهد افتاد (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۵۰۶). ابن مسعود گوید: رسول خدا ﷺ هنگام نماز دست بر شانه‌های من گذاشت و فرمود: منظم بایستید و کج و راست نایستید که دل‌هایتان نیز کج و راست خواهد شد (همان، ص ۵۰۷؛ طباطبائی، ۱۳۸۲، ص ۲۵۱). از دیگر ویژگی‌های الگویی پیامبر ﷺ، در میان جمع بودن و ارائه الگوی صحیح نماز و طهارت و دیگر فعالیت‌های عبادی به طور هم‌زمان بود. چنان‌که مکرر از آن حضرت در مکان‌ها و زمان‌های مختلف نقل شده: «صلوا کما رأیتمونی أصلی» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۸۲، ص ۲۷۹)؛ همان‌گونه که من نماز می‌خوانم نماز بخوانید. با این روش حضرت، حاضران می‌توانستند بدون طی سلسله‌مراتب با تبعیت از رفتار وی در جمع مسلمانان درآیند.

بعد از فتح مکه، گروه‌ها و قبایل مختلف از سراسر شبه‌جزیره خدمت پیامبر ﷺ می‌رسیدند و اظهار اسلام می‌کردند. پیامبر ﷺ به این افراد که بخصوص از مناطق مختلف و با فرهنگ‌های متفاوت خدمتشان می‌آمدند آموزش از طریق ارائه الگو و به صورت عملی را بیشتر مورد توجه قرار می‌دادند؛ عون بن ابی‌جحیفه از پدرش نقل می‌کرد: همراه

این صورت از ظرفیت‌های مختلف برای فراهم ساختن احساس خوشایند نسبت به نماز بهره می‌بردند. انتظار همراه با عشق و علاقه برای رسیدن وقت نماز، از دیگر اموری بود که زمینه درونی شدن عشق به نماز و تأثیر عمیق بر احساسات و عواطف مسلمانان نسبت به نماز را فراهم می‌ساخت. نقل شده: رسول خدا ﷺ با اشتیاق تمام انتظار وقت نماز را می‌کشید و چشم به راه داخل شدن وقت بود و چون وقت نماز می‌رسید به مؤذنش می‌فرمود: ای بلال! با اذان گفتن راحت‌مان کن (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۹، ص ۱۹۳).

۱-۳. توسل به نماز در شرایط سخت

در نظر گرفتن شرایط و موقعیت زمانی، روانی و اجتماعی به هنگام انتقال پیام، از اهمیت بسزایی برخوردار است. این شرایط می‌تواند پیام را به آسانی به مخاطب منتقل کند، اهمیت آن را بنمایاند و از بهر رفتن دعوت و پیام پیشگیری کند. از این رو، در سیره پیامبر اکرم ﷺ همواره می‌بینیم ایشان در شرایط و زمان‌های مختلف که افراد احساس نیاز به یک تکیه‌گاه داشتند یا باید یک تصمیم مهم می‌گرفتند به نماز متوسل می‌شدند.

در جریان جنگ احد، پیامبر ﷺ پیش از حرکت به سمت احد با مردم نماز گزارد و سپس زره پوشید و به سوی احد رهسپار شد (مقدسی، بی‌تا، ص ۶۹۰).

در غزوه ذات‌الرفاع وقتی پیامبر ﷺ خبر بسیج گروه زیادی از بنی غطفان را شنید، بدون اینکه ترس به خود راه دهد و یا عقب‌نشینی کند به نماز پناه برد و نماز خوف خواند. در شب جنگ بدر پیامبر ﷺ تمام وقت به دعا و نماز مشغول بود و صبحگاهان ندای نماز داد (همان، ص ۶۹۸) و با آنکه هوا بارانی بود

نسبت به هر پدیده‌ای که با آن آشنا می‌شود احساس خاصی می‌یابد. بدیهی است نحوه شناخت ما نسبت به پدیده‌های مختلف جهان متأثر از عوامل متعددی از قبیل ویژگی‌های زیستی، توانمندی‌ها، هوشمندی و قدرت استدلال، انگیزش، گرایش‌های عاطفی، روابط خانوادگی و... است، اما شناختی که ما نسبت به هر رفتار و پدیده‌ای پیدا می‌کنیم متضمن احساسی خوشایند یا ناخوشایند است. آن‌گاه که شناخت ما از یک پدیده با احساس خوشایند عجین می‌شود، در ما بازخورد مثبت و آمادگی پدیدار شدن رفتار دلخواه را فراهم می‌سازد (افروز، ۱۳۸۱، ص ۲۴۲).

از این رو، همواره می‌بینیم نبی اکرم ﷺ با آگاهی از ویژگی‌ها و عواطف مخاطبانشان برای اینکه پیام‌های تربیتی و دینی به نحو احسن و با احساس خوشایند به پیام‌گیرنده‌ها منتقل شود، به شیوه‌های مختلف در ایجاد آمادگی روانی برای انجام این فریضه و نگرش مثبت نسبت به آن عمل می‌کردند.

نبی اکرم ﷺ به مسلمانان آموزش می‌دادند در ایام عید و شادی باید در پناه نماز و یاد خدا آن روز را شاد بود؛ از این رو، همواره در عید فطر و قربان اولین فعالیت اجتماعی پیامبر ﷺ برپایی و اقامه نماز عید بود و آن را به صورت یک سنت حسنه به مسلمانان آموزش داد. بدیهی است چون در ایام عید افراد شاد و مسرورند، انجام مراسم عبادی نماز همراه با نشاط و سپس قربانی و مهمانی می‌توانست خاطرات خوش و احساس خوشایند در اذهان مخاطبان ایجاد کند.

اهمیت به رنگ لباس و نوع لباس نیز از نظر پیامبر ﷺ دور نماند. پیامبر ﷺ می‌فرمود: محبوب‌ترین جامه‌های شما در نظر خدا جامه سپید است؛ در آن نماز گزارید (ابن‌سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۲۶). و به

زمینه‌ساز اذهان برای انجام فریضه نماز باشد، بخصوص اینکه پیامبر صلی الله علیه و آله بسیاری از فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و نظامی را بعد از ادای یکی از اوقات نماز به جا می‌آوردند. سفرها و وفود نیز قرار ملاقات‌هایشان در مسجد گذاشته می‌شد و این همه فراهم‌سازی شرایط برای آرام شدن و متمایل شدن قلوب به سوی اسلام بود. از جیب‌ترین مطعم نقل شده: وقتی که برای پرداخت فدیة اسرای بدر به مدینه آمدم، پس از نماز عصر در مسجد دراز کشیدم، خوابم گرفت و خوابیدم تا اینکه نماز مغرب برپا شد و با شنیدن صدای قرائت محمد صلی الله علیه و آله که سوره «والطور» را می‌خواند، ترسان برخاستم و به خواندن آن حضرت گوش می‌دادم تا از مسجد بیرون رفتم. در آن موقع، اولین نطفه ایمان در دلم جایگزین شد (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۹۵).

۱-۵. اصل تکرار و تمرین

یکی از اصول مهم در فرهنگ‌سازی مهارت‌ها و مفاهیم تکرار و تمرین است. عملی که در شرایط و زمان‌های مختلف تکرار شود، در ذهن باقی می‌ماند و امکان خطا و اشتباه در آن کم است.

حضرت محمد صلی الله علیه و آله برای فرهنگ‌سازی نماز از این اصل، چه در مورد کودکان و چه بزرگسالان استفاده می‌نمودند. شاید یکی از رموز تأکید بر اقامه نماز به صورت جماعت، تکیه بر همین اصل باشد؛ چراکه تازه‌مسلمانان، پیران و کودکان در نماز جماعت در کنار کسانی که سابقه بیشتری از اسلام داشتند می‌ایستادند و به نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله اقتدا می‌کردند. آنان در این اقتدا، شیوه نماز خواندن، قرائت، اوقات نماز و آداب آن را به صورت

مردم از زیر درختان و سپرها آمدند و پیامبر صلی الله علیه و آله با آنان نماز جماعت خواندند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۹۴۸-۹۵۰).

۱-۴. روش زمینه‌سازی

از آنجاکه ارزش‌های دینی اسلام همواره ممکن بود با سنت و آداب و رسوم فرهنگ جاهلی و فرهنگ‌های باقی‌مانده در بین اعراب تصادم پیدا کند، رسول گرامی صلی الله علیه و آله لازم دیدند تا برای گسترش مبانی دینی، عقیدتی و اجرای احکام زمینه‌های لازم را در سطح جامعه فراهم آورند و یا با ایجاد شرایط مناسب به منظور حفظ و تثبیت این آموزه‌ها، از تأثیرات خرده‌فرهنگ‌های باقی‌مانده از عصر جاهلی بکاهند. از این‌رو، در شرایط مختلف برای آماده ساختن ذهن‌ها به سوی توحید و استعانت به نماز در شداید، گرفتاری‌ها و حتی شادی‌ها می‌کوشیدند. برای نمونه، زمانی که فرزندشان ابراهیم درگذشت و خورشید گرفت، و مردم گمان بردند که خورشید به خاطر مرگ ابراهیم گرفته است، پیامبر صلی الله علیه و آله بر فراز منبر رفتند و فرمودند: خورشید و ماه دو نشانه از نشانه‌های خداوندند که از مرگ و زندگی کسی نمی‌گیرند و هرگاه چنین دیدید به نماز پناه ببرید (مقدسی، بی‌تا، ص ۷۳۰-۷۳۱).

نمونه‌های دیگر از آماده‌سازی ذهن‌ها، توجه به مکان عبادت بود. از آنجاکه افراد جامعه نیازمند مکان‌هایی برای گردهمایی و نکوداشت و برپایی مراسم دینی هستند، رسول اکرم صلی الله علیه و آله برای آماده‌سازی ذهن‌ها به اینکه مهم‌ترین عبادت پرستش خدای یکتاست و آن در نماز تجلی می‌یابد، توجه به ساخت بناهایی برای ادای فریضه نماز را در دستور کار خود قرار دادند. مسجد می‌توانست یادآور و

غیرکلامی و با تمرین و تکرار می‌آموختند.

استفاده از این شیوه در آموزش کودکان توسط حضرت رسول ﷺ در امر نماز نیز شایان توجه است. از امام باقر علیه السلام نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله روزی برای نماز از خانه بیرون آمد درحالی که حسین علیه السلام را بردوش خود گرفته و به مسجد آوردند و در کنار خود ایستاندند و مردم نیز پشت سر آن حضرت برای نماز جماعت صف کشیدند، و حسین علیه السلام دیر به سخن آمده بود. چون رسول خدا صلی الله علیه و آله تکبیر نماز گفت، حسین علیه السلام با آن حضرت تکبیر گفت. رسول خدا صلی الله علیه و آله وقتی تکبیر فرزندش را شنید دوباره تکبیر گفت تا آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله هفت بار تکبیر گفت و حسین علیه السلام نیز تکبیر گفت (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۰۵).

۱-۶. استفاده از اصل تدریج

یکی از مبانی مهم در نظام تعلیم و تربیت، آموزش تدریجی و گام به گام افراد است. در این روش توجه به استعداد، دانش و فهم و توان افراد اهمیت فراوانی دارد. حال اگر بپذیریم که خدا با در نظر داشتن درک و فهم عمومی جامعه عصر پیامبر صلی الله علیه و آله احکام و قوانین دین را به تدریج نازل کرده است، شخص پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان اولین معلم و الگو که باید دستورهای دینی را در بین مردم ترویج دهد، بیش از هر کس به این موضوع توجه داشته است و هم‌زمان با نزول تدریجی قرآن و دستورات قرآن و دستورات الهی، اصحاب نیز در جریان این دستورات قرار می‌گرفتند و چنان‌که می‌دانیم، نماز در ابتدا دو رکعت بود و چه بسا گروهی از صحابه تازه‌مسلمان به امامت پیامبر صلی الله علیه و آله و یا بعضی از صحابه که سابقه اسلام

بیشتری داشتند نماز را در ابتدا به صورت دو رکعت به جماعت به جا می‌آوردند تا اینکه دستور نماز کامل آمد. نماز جمعه نیز تا قبل از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله به مدینه به صورت عمومی و در ملأعام برپا نشد و پیامبر صلی الله علیه و آله اولین نماز جمعه را در مسجد بنی سالم بن عوف و در سال ۱۳ بعثت خواندند، این تدریجی بودن آموزش، زمینه درک و فهم عمیق را برای افراد فراهم ساخت، به گونه‌ای که از آنان افرادی ثابت قدم در امر نماز و برپایی آن تربیت کرد. از این رو، می‌توان برای آموزش کودکان و نوجوانان و فرهنگ‌سازی نماز در بین آنان، بخصوص آنهایی که هنوز به سن تکلیف نرسیده‌اند، از اصل تدریج استفاده کرد.

از سوی دیگر، حتی زمانی که دستورات نماز به طور کامل بر پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شده بود، آن حضرت به افراد تازه‌مسلمان روی چند نکته مهم و ضروری دین، که «توحید» سرمنشأ آن بود، تکیه می‌کردند و از میان اعمال عبادی، نماز را به عنوان مهم‌ترین بحث در عبادات و به عنوان اولین آموزه همراه با طهارت و اجتناب از حرام به تازه‌مسلمانان می‌آموختند؛ اما هیچ‌گاه از آنان انجام نافله‌ها و نمازهای مستحبی را نمی‌خواستند و حتی هنگامی که می‌دیدند نمازگزاران خسته‌اند و یا صحابه با ایشان در سفر بودند، نماز را به اختصار برگزار می‌کردند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ۲۳۳؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۴۳۱). ایشان حتی برای اینکه افراد امور مستحبی را به عنوان واجب تلقی نکنند و گروهی به سختی و حرج نیفتند، با تدابیر ویژه‌ای جلوی این امر را می‌گرفتند و با تذکر، آموزش و ارائه الگوی عملی آنان را راهنمایی می‌کردند.

از عایشه نقش شده: پیامبر صلی الله علیه و آله شبی در مسجد

۲-۱. تصحیح برداشت‌های ذهنی و شناختی

قالب‌های فکری و شناختی افراد، یکی از عوامل مؤثر و مهم در شکل‌دهی رفتارهای فردی و اجتماعی است، به گونه‌ای که اگر افراد تصور درستی از مفاهیم، علل و فواید عملی داشته باشند فرایند عملکردشان تغییرات اساسی خواهد یافت. از این رو، حضرت محمد صلی الله علیه و آله در طول دوران حیاتشان کوشیدند با تبیین جایگاه نماز، تصویری کامل از این عبادت ارائه دهند. آن حضرت با بیان فواید اقامه نماز و مضرات ترک آن، میل و رغبت‌ها را نسبت به آن تحریک می‌کردند و منظومه فکری و شناختی آنان را به تأمل و تفکر در این عبادت، چرایی نیاز به آن و مشکلاتی که ترک آن فراروی انسان می‌نهد وامی‌داشتند. ایشان برای ملموس کردن ارزش نماز و جایگاه آن، خوبی‌ها و لذات دنیا را یاد می‌کرد ولی در عین حال، یادآوری می‌کرد جایگاه نماز از تمام این لذت‌ها و نعمت‌ها بالاتر است. آن حضرت مکرر می‌فرمود: من از دنیا زنان و بوی خوش را دوست دارم، ولی روشنی چشم من در نماز است (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۸۰).

ایشان به ابوذری می‌فرمودند: ای اباذره! خدای متعال روشنی چشم من را در نماز قرار داده و آن را محبوب من گردانیده، چنان‌که طعام را برای گرسنه و آب را برای تشنه محبوب ساخته است. آدم گرسنه با خوردن غذا سیر می‌شود و تشنه با نوشیدن آب سیراب می‌گردد، ولی من از خواندن نماز سیر نمی‌شوم (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۴۱؛ دیلمی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۹۱).

درواقع، حضرت با این بیان، نماز را به‌عنوان عاملی لذت‌آفرین و فرح‌بخش و آنچه باعث روشنی

بود. عده‌ای در نماز مستحب با ایشان همراهی کردند و همچنین شب بعد و در شب سوم و چهارم جمعیت زیاد جمع شد. در شب‌های بعد پیامبر صلی الله علیه و آله نیامدند. سبب را پرسیدند، آن حضرت فرمود: تنها دلیلش این بود که ترسیدم نافله‌ها برای شما فریضه شود (کتانی، ص ۵۲). عثمان بن مسلم نقل می‌کند: پیامبر صلی الله علیه و آله آلودگی از حصیر برای خود در مسجد ترتیب داده بود و شب‌ها در آن نماز می‌گزارد. گروهی آنجا جمع شدند، شبی صدای نماز خواندن پیامبر صلی الله علیه و آله را نشنیدند، پنداشتند که خفته است. یکی از آنان سرفه کرد تا اگر پیامبر بیدار است بیرون آید، و آن حضرت بیرون آمد و فرمود: این چه کاری است که می‌بینم همواره انجام می‌دهید؟ می‌ترسم نماز و عبادت شبانه بر شما واجب شود و اگر چنین شود، آن را چنان‌که باید برپا نخواهید داشت. ای مردم، در خانه‌های خود نمازهای مستحبی را بگذارید. بهترین نماز مستحبی نمازی است که آدمی در خانه بگذارد (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۴۲).

۲. استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی و سیاسی

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای هدایت افکار و فراهم‌سازی شرایط برای گسترش دین و دستورات الهی، از تمام ظرفیت‌های سیاسی و اجتماعی بهره بردند. با توجه به اینکه اقامه نماز یکی از دستورات مهم عبادی بود که مسلمانان را مکلف می‌کرد هر روز هفده رکعت نماز واجب به‌پا دارند و نیز در مناسبت‌های دیگر مثل جمعه و عید فطر و قربان به برپایی نماز اقدام کنند، لازم بود تا زیرساخت‌های اجتماعی و حکومتی آن نیز مورد توجه قرار گیرد. از اقدامات آن حضرت برای فرهنگ‌سازی نماز در حیطه اجتماعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

چشم و دل می شود می دانند. در عین حال، برای اینکه عمق و اهمیت نماز شناخته شود، به صورت های مختلف آن را عامل سپاس‌گزاری و عبودیت در برابر خدا عنوان می کردند.

نقل شده: ایشان آن قدر نماز گزارند که هر دو پا یا پشت پای ایشان آماس کرد و چون این موضوع را به ایشان گفتند فرمودند: آیا بنده سپاسگزار نباشم؟ (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۶۸) در واقع، حضرت با ارائه الگوی عملی، قالب های فکری جامعه را تحت تأثیر قرار می دادند و آنان را به این مسئله رهنمون می شدند که با هر منصب و مقام اجتماعی تنها عبودیت و به خاک افتادن در برابر ذات اقدس اله است که می تواند سپاس از نعمت های الهی را متجلی سازد. نقل شده: رسول خدا ﷺ چون به نماز می ایستاد از ترس خدا رنگش می پرید و صدای سوزناک مانند صدای جوشش دیگ از سینه یا درونش به گوش می رسید (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۶۷، ص ۳۹۴).

علی رغم این همه عبادت، نبی مکرم اسلام ﷺ همواره هنگام نماز شاداب بودند، به گونه ای که هرگز دیده نشد پیامبر در نماز خمیازه بکشند (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۶۸). بنابراین، لازم بود تا جامعه به این شناخت برسد که سپاس‌گزاری و شکر الهی باید از عمق جان و دل برخیزد تا در نماز حال باقی بماند و اتصال بین بنده و خالق برقرار گردد.

۲-۲. توجه به علم همراه با عمل و فهم

اسلام با ظهور خود بار معنایی جدیدی را برای بسیاری از واژه های رایج در زندگی مردم ایجاد کرد که یکی از اصلی ترین و کلیدی ترین این موارد، در خصوص بار معنایی «علم» بوده است. در جاهلیت

تنها علومی که اهمیت داشت علم انساب و آگاهی از اشعار جاهلی بود که هر دوی اینها در فضای فکر اسلامی بی ارزش قلمداد می شد و در عوض، علم توحید در مرکز همه ارزش ها قرار گرفت و منشأ فلاح و رستگاری و عامل عمده تحولات زندگی انسان ها شمرده شد. شاید بتوان مهم ترین مؤلفه های علم در فرهنگ دینی را چنین توصیف کرد: علم دارای مراتب و درجاتی معرفتی گردید که قله آن، علم الهی است. بدین ترتیب، بهترین علم ها، علمی معرفتی شد که به شناخت خود و اصلاح خود بینجامد و راه سعادت را نشان دهد و از آنجا که در این نگرش، علمی ارزشمند است که در انسان تأثیر خود را بگذارد و اوج این تأثیرگذاری، خشتینی است که عالم نسبت به خداوند پیدا می کند و غیر عالم به این مقام نمی رسد. «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»، این خشتیت تمام وجود وی را متحول می سازد و تمام فضایل را با خود برای عالم به ارمغان می آورد (سوزنجی، ۱۳۸۹، ص ۲۵-۲۷) و عمیق ترین تأثیرات تربیتی خود را بر فرد می گذارد و تربیت دینی در سطح جامعه تسری می یابد. از این رو، وقتی تربیت دینی یک رکن شد، نماز زیباترین تجلی پرستش و عبودیت می شود (مظفر، ۱۳۷۹، ص ۳۶).

از این رو، می بینیم پیامبر ﷺ به عنوان رهبر جامعه اسلامی در تأکیداتشان برای گسترش نماز، اهتمام به فرهنگ سازی برای تربیت دینی دارند. در دستورالعملی که آن حضرت به علی رضی الله عنه (زمانی که ایشان را به مأموریت به منطقه یمن فرستادند) دادند فرمودند: با ایشان نجنگ تا با تو نجنگند، با آنها مدارا کن و گذشت و چشم پوشی خود را به آنها نشان بده. بعد به آنها بگو میل دارید که «لا اله الا الله» بگویید؟

۲-۳. اهمیت و اولویت‌گذاری

اولویت و اهمیت قایل شدن برای نماز، در سیره پیامبر ﷺ به عنوان یک اصل پذیرفته شده در طول حیات ایشان مشهود بود. اهتمام ایشان به نگاه‌داری اوقات نماز و رعایت آن، به گونه‌ای بود که منابع تأکید دارند: پیامبر ﷺ هر جا که وقت نماز می‌رسید نماز می‌گزاردند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۹۲۹). در این زمینه، امام صادق علیه السلام فرمودند: رسول خدا ﷺ چون خورشید غروب می‌کرد هیچ کاری را بر نماز مغرب مقدم نمی‌داشت و در اول وقت نمازش را می‌خواند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۸۹). حتی اگر در وسط بیابانی سوزان وقت نماز داخل می‌شد، پیامبر ﷺ از اقامه نماز اول وقت غفلت نمی‌کردند.

از فضل‌بن دکین نقل شده: همراه پدرم در بیابانی بودیم، کاروانی از کنار ما گذشت و شتران خود را کنار راه خوابانید و وقت نماز بود، معلوم شد پیامبر ﷺ همراه آنهاست؛ نماز گزاردند و ما هم با ایشان نماز گزاردیم (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۰۰). اولویت قایل شدن و اهتمام پیامبر ﷺ به امر نماز، بدون اینکه لازم باشد از روش کلامی استفاده کند، عمیق‌ترین تأثیرات را بر روح و روان مسلمانان می‌گذاشت. پیگیری و مداومت ایشان برای از بین بردن اوقات نماز به گونه‌ای بود که حتی در سفرهای جنگی افرادی را برای نگاه‌داری وقت نماز تعیین می‌کردند که مبادا نماز اول وقتشان فوت شود.

نقل شده: چون از خیبر باز می‌گشت، بلال را موظف کرد که مراقب صبحدم باشد که وقت نماز نگذرد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۱۵۱).

اولویت قایل شدن آن حضرت در اقامه نماز، تمام اطرافیان را تحت تأثیر قرار می‌داد و اهمیت آن را

اگر گفتند آری، بگو: آیا موافقید که نماز بگزارید و اگر گفتند آری، بگو: آیا موافقید که از اموال خود صدقه‌ای پردازید که میان فقرای شما تقسیم شود و اگر پذیرفتند، انتظار دیگری از ایشان نداشته باش (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۸۲۷). با این روش در واقع، افراد می‌آموختند مدارا، گذشت، توحید، مال حلال و نماز مکمل یکدیگرند و هرگاه خواهان یکی از این امور هستند باید به نماز توجه خاص داشته باشند.

پیامبر ﷺ برای این نوع تربیت و اشاعه فرهنگ نماز، لزوم توجه و بیان فلسفه و توضیح سؤالات را نیز به عنوان یک اصل در برنامه خویش قرار داده بودند. صبر و حوصله و بردباری برای پاسخ‌گویی به نیازهای علمی و فلسفه احکام فقط شامل اصحاب نمی‌شد، بلکه تازه مسلمانان و وفدها (گروه‌هایی که برای تحقیق درباره اسلام وارد مدینه می‌شدند) را نیز دربر می‌گرفت.

حبیب بن عمرو سلامانی نقل کرده است: ما هفت نفر بودیم و به نمایندگی از قبیله سلمان به حضور پیامبر ﷺ آمدیم و آن حضرت را خارج از مسجد دیدیم که برای تشییع جنازه می‌رفت. گفتیم: ای رسول خدا! سلام بر تو باد. فرمود: سلام بر شما باد، شما کیستید؟ گفتیم: از قبیله سلمانیم و آمده‌ایم مسلمان شویم و از سوی خود و قوم خود بیعت کنیم. پیامبر ﷺ به غلامش ثوبان دستور داد که ما را همان جایی که دیگر نمایندگان را منزل می‌دادند منزل دهد و چون پیامبر ﷺ نماز ظهر گزارد، میان منبر و خانه خود نشست و ما پیش رفتیم و از ایشان در مورد نماز و احکام و فلسفه آن و شریعت اسلام پرسش نمودیم و چون پاسخ شنیدیم و مجاب شدیم مسلمان شدیم (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۰).

۲-۴. آسان‌گیری

یکی از وظایف مسئولان وضع قوانین ساده، آسان و متعالی است؛ از این رو، کارگزاران نظام اسلامی باید بکوشند قوانین دست و پاگیر و چالش‌زا را به حداقل رسانده، روحیه امید و شرکت فعال همه اقشار اجتماعی در امور دینی و اجتماعی را فراهم سازند. رسول خدا ﷺ در مناسبت‌های گوناگون تأکید می‌فرمودند: اسلام دین آسانی است و دین دارای مشکل نیست. مبدا افراد نادان بر خود سخت بگیرند و مبدا متولیان امور دینی کاری انجام دهند که مردم تصور کنند دین دارای مشکل است و با سخت‌گیری بی‌جا مردم را از دین فراری دهند (مطهری، ۱۳۸۰).

در همین زمینه، وقتی افرادی را برای تبلیغ و آموزش دین به نقاط مختلف اعزام می‌کردند، به آنان توصیه می‌فرمودند: با مدارا و تسامح رفتار کنید (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۸۲۷)، آنان را به دین علاقه‌مند سازید و از سخت‌گیری‌های بی‌جا بپرهیزید (همان؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۵۷).

عثمان بن ابی‌العاص گوید: هنگامی که رسول خدا ﷺ می‌خواست مرا به سوی قبیله ثقیف بفرستد، آخرین وصیتش این بود که فرمودند: نماز را که با مردم می‌خوانی زود بخوان و آن را خفیف و سریع انجام بده و مراعات حال ناتوان‌ترین افراد (مأمومین) را بکن؛ زیرا در میان ایشان پیرمرد و ناتوان و اشخاصی که کار و گرفتاری دارند وجود دارد (ابن‌هشام، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۴۶).

امیرالمؤمنین علی علیه السلام در نامه‌ای که خطاب به محمد بن ابوبکر نوشتند، سیره پیامبر ﷺ را در نماز به تصویر کشیدند: «فان رسول الله كان اقم الصلوة و

برایشان گوشزد می‌کرد. از عایشه نقل شده: رسول خدا ﷺ با ما سخن می‌گفت و ما با او سخن می‌گفتیم، همین که وقت نماز می‌رسید، او را حالتی دست می‌داد که گویی نه او ما را می‌شناسد و نه ما او را می‌شناسیم (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۰۰). این اهمیت و اولویت‌گذاری برای نماز تنها به سیره فردی پیامبر ﷺ محدود نمی‌شد؛ به گونه‌ای که در قراردادهای و روابط سیاسی اهمیت به نماز یکی از برنامه‌های مهم رسول خدا ﷺ بود و برای برقراری روابط سیاسی هیچ‌گاه از نماز نمی‌گذشت و با تسامح از کنار آن رد نمی‌شد. زمانی که پیکی به سوی منذر بن ساوی که از اهل کتاب بود، فرستاد، به وی ابلاغ کرد: فرستادگانت رسیدند؛ هر که نماز ما کند و ذبیحه ما بخورد و رو به قبله ما کند مسلمان است و حقوق و تکالیف مسلمانان دارد و هر که دریغ ورزد باید جزیه دهد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۱۶۱).

در سال ۱۰ هجری نیز پیامبر ﷺ جمعی از افرادی را که از حضرموت خدمت ایشان برای پیمان بستن آمده بودند، به اسلام دعوت کرد و اوقات نماز را به آنان آموخت (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۶۲). از سوی دیگر، بخشش و رحمت نبی مکرم اسلام ﷺ نسبت به نمازگزاران و حلال‌خوران بیشتر بود. در جنگ بنی قریظه، سلمی دختر قیس از پیامبر خواست رفاعه بن شمویل قرظی را که به وی پناه برده بود بدو ببخشد و گفت: ای پیامبر خدا، پدر و مادرم فدایت! رفاعه بن شمویل را به من ببخش که می‌گویم نماز خواهد کرد و گوشت شتر خواهد خورد، و پیامبر ۹ رفاعه را بدو بخشید و زنده ماند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۰۹۱).

خدا ﷺ در شب‌های بارانی نماز مغرب را به تأخیر می‌انداخت و در خواندن نماز عشاء عجله می‌فرمود و آن دو را با هم یک‌جا می‌خواند و می‌فرمود: هر که به دیگران رحم نکند به او رحم نخواهد شد (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۲).

۲-۵. نظارت

نظارت و اشراف بر نحوه عملکرد، میزان پایبندی و اولویت‌گذاری بر انجام دستورات عبادی و از جمله نماز، زمینه‌های خوار و سخیف شمردن و بی‌توجهی به آن را در میان آحاد جامعه و بخصوص نسل جوانی که تازه به سن تکلیف رسیده‌اند از بین می‌برد و همواره روحیه شادابی و نشاط در انجام صحیح فریضه را فراهم می‌سازد. در این زمینه، پیامبر ﷺ از دو بعد فردی و حکومتی به مسئله می‌نگریستند. در بعد فردی، پیامبر ﷺ در زمینه فرهنگ‌سازی و نهادینه‌سازی آرمان‌ها و ارزش‌های قرآنی ناظر بر جامعه اهتمام جدی داشتند و می‌کوشیدند حب خدا و عبادت را به جای حب دنیا در دل‌ها بنشانند و با روحیه کسالت و کم‌حوصلگی در نماز مبارزه کنند. نقل شده: گروهی از مهاجران به مدینه که تاب آب و هوای مدینه را نداشتند به شدت بیمار شدند. بیماری این افراد به حدی بود که نمی‌توانستند نماز خود را ایستاده بخوانند و ناچار نشسته نماز می‌خواندند. روزی رسول خدا ﷺ آنها را درحالی که نشسته نماز می‌خواندند مشاهده کرد و به آنان فرمود: فضیلت نماز نشسته نصف فضیلت نماز ایستاده است. از آن پس، افراد مزبور به‌رغم شدت ضعفی که داشتند برای درک فضیلت نماز، نمازشان را ایستاده

أخفهم عملاً فیها» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۴، ص ۳۹۲)؛ رسول خدا از همه مردم نمازش کامل‌تر و در عین حال، از همه سبک‌تر بود. و از او خواستند به این مهم توجه داشته باشد.

آری، رسول خدا ﷺ از همه مردم نمازش کامل‌تر و در عین حال سبک‌تر بود (همان؛ طباطبائی، ۱۳۸۲، ص ۲۳۹). این مسئله باعث می‌شد که تمام اقشار جامعه از پیر و جوان و حتی کسانی که فرزندان کوچکی داشتند که باید به آنها رسیدگی می‌شد، با علاقه در نماز جماعت شرکت کنند.

امام باقر ﷺ در ضمن حدیثی فرمودند: رسول خدا ﷺ چون در نماز می‌شنید که طفلی گریه می‌کند نمازش را تخفیف می‌داد تا مادرش که در جماعت به حضرت اقتدا کرده به او رسیدگی کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۹۰).

پیامبر ﷺ برای رعایت حال نمازگزاران و فراهم نمودن شرایط آرامش خاطر آنان، در روزهایی که هوا بارانی بود و یا به شدت گرم بود و در سفر بودند، نماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء را با هم می‌خواندند و بین آن فاصله نمی‌انداختند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۴۳۱؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۲۳۳).

آن حضرت حتی از خواندن نافله‌ها برای اینکه مردم به زحمت نیفتند، چشم‌پوشی می‌کردند. نقل شده: پیامبر ﷺ در حجة الوداع نماز مغرب و عشاء را در مزدلفه گزاردند و میان دو نماز و همچنین پس از هریک تعقیب نخواندند (واقفی، ۱۳۶۹، ص ۸۴۶). یکی از مواردی که پیامبر ﷺ در مورد رعایت حال نمازگزاران توجه داشتند، کیفیت رفت و آمد و تسهیل در آن بود. از امام باقر ﷺ نقل شده: رسول

می خواندند (ابن هشام، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۹۲).

در بعد حکومتی، پیامبر ﷺ در تعیین مبلغان و کسانی که برای آموزش دین و از جمله نماز فرستاده می شدند توجه خاصی داشتند و با توجه به نیاز منطقه، تلاش می کردند بهترین اصحابشان را برای آموزش دین و نماز اعزام کنند. چنان که وقتی در پیمان عقبه گروهی از انصار از پیامبر ﷺ خواستند کسی را که قرآن به ایشان بیاموزد و نماز با ایشان بگزارد برایشان بفرستد، پیامبر ﷺ مصعب بن عمیر بن هاشم را که جوانمرد قریش بود نزد آنان فرستاد (مقدسی، بی تا، ص ۶۶۵).

بعد از اینکه نمایندگان و مبلغان پیامبر ﷺ به منطقه مأموریتشان اعزام می شدند نیز نظارت ایشان بر عملکرد آنان ادامه داشت و از آنجا که نماز اهمیت ویژه‌ای در عبادات داشت و امام جماعت باید الگوی صحیح از اسلام ارائه دهد، آن حضرت همواره آنان را به یاد خدا و ترس از قیامت فرامی خواندند و با موعظه و هشدارهایی تکان دهنده، آنان را متوجه وظایف و مسئولیت‌های خود می کردند. نقل شده: معاذ بن جبل که در یکی از مساجد مدینه پیش نماز بود، روزی در نماز جماعت سوره بزرگی را تلاوت کرد و نماز را آن قدر طول داد که مردی در اثر خستگی و ناتوانی طاقت نیاورد و توانست نماز خود را با جماعت به پایان رساند؛ از این رو، در میان نماز قصد فرادا کرد و نماز خود را تمام نمود و به سراغ کار خود رفت. وقتی این خبر به اطلاع پیامبر ﷺ رسید، آن حضرت بسیار ناراحت شدند و دستور دادند معاذ را حاضر کنند. آن گاه با ناراحتی به او فرمودند: «یا معاذ ایاک ان تکون قتاناً» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۴۷)؛ ای معاذ! این طور نباشد که مردم را از نماز جماعت فراری بدهی.

۲-۶. برقراری ارتباط سازنده بین نماز و دیگر

فعالیت‌ها

یکی از اصول مهم در فرایند فرهنگ سازی یک فعالیت و یا یک ارزش، برقرار کردن ارتباط بین آن ارزش یا فعالیت با دیگر ارزش‌ها و فعالیت‌هاست، به گونه‌ای که فرد بداند برای رسیدن به ارزش‌های دیگر ضرورت دارد تا این فعل را به نحو احسن به جا آورد.

در همین زمینه، حضرت رسول ﷺ وقتی کسی را برای امامت نماز تعیین می کردند میزان قرآن دانی او را مورد توجه قرار می دادند. و می فرمودند: «به هنگام نماز جماعت آن که بیش از بقیه قرآن می داند امام شما باشد.» از آنجا که حفظ، آموختن و آموزش قرآن یک فضیلت محسوب می شد، انتصاب کسی که به قرآن اشراف بیشتری دارد به عنوان امام جماعت، اهلیت و جایگاه نماز را بین مسلمانان بالا می برد. به گونه‌ای که همواره بین انجام تکالیف و عبادات مختلف دینی از یک سو و تصدّی مناصب از سوی دیگر، یک ارتباط مهم دیده می شد که موجب می گردید هیچ یک از تکالیف دینی و از جمله نماز کم اهمیت تلقی نشود.

نتیجه‌گیری

روش‌ها و اسلوب پیامبر ﷺ برای فرهنگ سازی اقامه نماز با توجه به اینکه از تمام ظرفیت‌های انتقال ارزش‌ها بهره برد، توانست تأثیرات عمیقی بر فکر، روح و باور مخاطبان بگذارد، به گونه‌ای که از آنان، که به پرستش بتان عادت کرده بودند، افرادی مقید به شرکت در نماز جماعت و برپایی آن تربیت کرد.

بر این اساس، پیامبر اکرم ﷺ با ارائه الگوهای مناسب زمینه برانگیختن علاقه‌ها و احساسات، و با

رفیع‌الدین اسحاق (قاضی ابرقوه)، ۱۳۷۷، *سیرت رسول الله*، تحقیق اصغر مهدوی، چ دوم، تهران، خوارزمی.

سوزنجی، حسین، ۱۳۸۹، *معنا، امکان و راهکارهای تحقق علم دینی*، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۳ق، *من لا یحضره الفقیه*، قم، جامعه مدرسین.

طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۸۲، *سنن الشیعی*، ترجمه حسین استادولی، تهران، پیام آزادی.

طبری، محمدبن جریر، ۱۳۷۵، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ پنجم، تهران، اساطیر.

طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۹۰، *الاستبصار*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

—، ۱۳۶۵، *تهذیب الاحکام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

کتانی، عبدالحی، ۱۳۸۸، *نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام*، ترجمه علیرضا ذکاوتی، قراقرلو، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۵، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ق، *بحارالانوار*، بیروت، مؤسسة الوفاء.

محدث نوری، حسین، ۱۴۰۸ق، *مستدرک الوسائل*، قم، آل‌البیت.

مسعودی، ابوالحسن علی‌بن حسین، ۱۳۷۴، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی.

مطهری، محمدرضا، ۱۳۸۰، «اصول و مبانی آموزش مسائل دینی به کودکان و نوجوانان»، *معرفت*، ش ۴۴، ص ۲۹-۳۸.

مظفر، حسین، ۱۳۷۹، *چگونگی گسترش و ترویج فرهنگ نماز*، مجموعه سخنرانی‌های اجلاس دهم، همدان.

مقدس، مطهرین طاهر، بی‌تا، *البسمة و التاریخ*، بیروت، مکتبة‌الثقافة الدینیه.

واقفی، محمدبن عمر، ۱۳۶۹، *المغازی*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چ دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

بهره‌گیری از روش‌های تربیتی بخصوص در استفاده از عناصر زمان و مکان و روش‌های آموزش تدریجی و تکرار و تمرین تلاش کردند زمینه آموزش و نهادینه کردن فرهنگ نماز را بر روی فرد اجتماع فراهم سازد. علاوه اینکه ایشان در عرصه سیاسی و اجتماعی با اهمیت قائل شدن به این فریضه و اولویت دادن به آن در فعالیت‌های کلان و با آسان‌گیری و تسامح از سویی و از سوی دیگر، تصحیح برداشت‌های ذهنی و فکری در زمینه فلسفه و علل عبادت بخصوص نماز و آموزش چگونگی برگزاری آن، زمینه فرهنگ‌سازی آن را فراهم ساختند.

منابع

ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، *تاریخ ابن‌خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعاتی و تحقیقات فرهنگی.

ابن‌سعد، محمد، ۱۳۷۴، *طبقات الکبری*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ اندیشه.

ابن‌هشام، ابومحمد عبدالملک، ۱۳۷۵، *سیره النبویه*، ترجمه سیدمحمدهاشم رسولی، چ پنجم، تهران، کتابچی.

افروز، غلامعلی، ۱۳۸۱، *چکیده‌ای از روان‌شناسی تربیتی کاربردی*، چ ششم، تهران، انجمن اولیاء و مربیان.

بیهقی، ابوبکر احمدبن حسین، ۱۳۶۱، *دلائل النبوه*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، علمی و فرهنگی.

حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹ق، *وسائل الشیعه*، قم، آل‌البیت.

خرگوشی، ابوسعید، ۱۳۶۱، *شرف النبی*، تحقیق محمد روشن، تهران، بابک.

دیلمی، حسن بن علی، ۱۴۰۸ق، *اعلام الدین*، قم، مؤسسه آل‌البیت.